

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

Факультет історії, права і публічного управління

Кафедра історії та культури України

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УРСС В 1920-Х РР.

Методичні рекомендації до проведення практичних занять
та самостійної роботи здобувачів ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 Історія та археологія

Вінниця – 2020 р.

Методичні рекомендації до проведення практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Соціокультурні процеси в УСРР в 1920-х рр.» для здобувачів ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – 24 с.

Розробники: Криворучко Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Методичні рекомендації розглянуті і схвалені на засіданні кафедри історії та культури України
Протокол № 1 від «27» серпня 2020 року

ВСТУП

«Соціокультурні процеси в УСРР в 1920-х рр.» є навчальною дисципліною підготовки доктора філософії, галузі знань 03 Гуманітарні науки, спеціальності 032 – Історія та археологія, освітньо-наукова програма – «історія та археологія». Навчальна дисципліна вивчається на першому курсі загальним обсягом 3 кредити ЄКТС (90 годин). Форми підсумкового контролю: залік. Мова викладання – українська. Для здобувачів денної форми навчання навчальним планом передбачено 30 аудиторних годин (10 год. лекцій та 20 год. практичних занять) та 60 год. самостійної роботи. Для здобувачів заочної форми навчання – 10 аудиторних годин (4 год. лекцій та 6 год. практичних занять) та 60 год. самостійної роботи.

Зміст навчальної дисципліни «Соціокультурні процеси в УСРР в 1920-х рр.» відповідає меті та основним завданням освітньо-наукової програми підготовки докторів філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. Навчальна дисципліна «Соціокультурні процеси в УСРР в 1920-х рр.» відноситься до переліку вибіркової. Її вивчення доповнює знання, отримані аспірантами у ході засвоєння матеріалу основних дисциплін і спрямоване на поглиблене ознайомлення із тенденціями культуротворчого процесу в УСРР в 1920-х рр., передовсім аспірантами, теми досліджень яких стосуються даної проблеми.

Під час практичних занять аспіранти ознайомлюються із основними концептуальними засадами та методологічними підходами до висвітлення соціокультурних процесів в Україні в 1920-х рр. у них формується цілісна картина розвитку українського суспільства в добу непу; розуміння специфіки соціальних змін на українських теренах з приходом більшовиків до влади, вплив політики влади на національні, демографічні та релігійні процеси, здатність до самостійного аналізу історичних процесів, узагальнення хронологічних, причино-наслідкових зв'язків, пізнавального інтересу до ідейно-моральної спадщини та культурно-історичних традицій українського народу як основи духовного розвитку особистості. Аспірантам прищеплюється шанобливе ставлення до історичних пам'яток; вони отримують практичні навички роботи з історичними джерелами і науковою літературою.

Успішне вивчення аспірантами навчального курсу сприятиме завершенню формування в них методологічної та наукової культури, гнучкому сприйняттю джерел і історичних фактів, ефективному застосуванню отриманих знань у науково-дослідницькій діяльності.

Викладені у навчально-методичному посібнику плани практичних занять, окрім запитань рекомендованих для розгляду, містять методичні вказівки для аспірантів із підготовки до занять, рекомендовані джерела, основну та додаткову літературу, запитання і завдання для закріплення матеріалу, завдання для самостійної роботи.

ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття 1.

Тема: Формування партійно-державної політики в УСРР у культурній сфері в період непу. (2 год.)

1. Утвердження монопольного становища КП(б)У в українському суспільстві.
2. «Неп у культурі».
3. Український «націонал-комунізм».

Джерела та література

- Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.
- Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.
- Криворучко О.І. Микола Скрипник у дискусії навколо «теорії боротьби двох культур» // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 11. Вінниця, 2013. С. 22-25.
- Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-з видання. Київ, 2017. 584 с.
- Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
- Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
- Мельник А.І. Історія України. Київ, 2019. 88 с.
- Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010.– 595 с.
- Павлова О.Ю. Історія української культури: посібник. Київ, 2019. 368 с.
- Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ століття). Київ : Арій, 2016. 320 с.
- Рубльов, О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с.
- Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП/б // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С.36-43.
- Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
- Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Взявши під контроль ради, більшовики почали діяти спочатку як урядова (коли в радах ще були представники інших партій), а потім як державна партія. Оскільки основною метою більшовиків у державному будівництві, за Леніним, було зруйнування старої державної машини й створення власної, то постало завдання забезпечити цю машину власними кадрами. Висунення «своїх» на керівні посади пронизувало всю діяльність партійних комітетів.

Унаслідок такої кадрової політики радянський апарат став тотожним партійному. За тодішнього дефіциту досвідчених управлінців більшовики часто використовували для заміщення важливих посад (як правило, радянських та господарських) вихідців з інших партій, які перейшли до їх рядів.

Завдяки проведенню більшовиками організованої кампанії станом на 1925 р. вдалося розколоти, розпорошити ряд впливових політичних партій, діючих в Україні, зокрема УПСР, УСДРП, Бунд, ЄКП, УКП(б), УПЛСР(б), УКП та ін.; Організація розколів, як правило, обумовлювалась наявністю в опозиційних партіях лівих груп, керівництво яких проводило курс на згортання власних організаційних структур; — на певному етапі організації розколів сприяло залучення членів ряду зліквідованих більшовиками партій до радянської роботи. За даними партійного перепису, станом на 1 квітня 1922 року в КП(б)У нараховувалося 4647 вихідців з інших партій. Зокрема, з РСДРП — 1932, правих есерів — 771, лівих есерів — 462, анархістів — 104, боротьбистів — 45, боротьбистів — 118, УКП — 34, Бунду — 715, інших єврейських партій — 308 та ін.

На початку 1920-х рр. у керівництві КП(б)У певних нечисленних, але досить впливових сил, які вимагали національного самовизначення соціалістичної України і щиро прагнули культурного відродження нації. Щоправда більшість з них були вихідцями з небільшовицьких партій (О. Шумський, Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний та ін.), але саме вони були здатні допомогти більшовикам вирішити національні проблеми. Додамо до цього досить помірковані на той час загальні настанови В. Леніна у сфері національної політики. Отже, весь комплекс факторів - історичних, соціальних, політичних і культурних - зумовив проведення політики українізації. Це, за аналогією з НЕПом, можна охарактеризувати як «нову культурну політику», що мала сприяти, паралельно з економічним, культурному відродженню країни.

Характерними рисами націонал-комунізму можна вважати: визнання УСРР як держави трудящих; усвідомлення комунізму як прогресивного ладу, можна реалізувати національно-державний ідеал; підтримка ідеї федерації незалежних радянських республік; розуміння національної революції як продовження соціальної; — надання пріоритету колективним формам власності. Назву «націонал-комунізм» отримали різні політичні течії і напрями, які об'єдналися в 1917–1933 рр. навколо ідеї комуністичної перебудови суспільства та повного національного визволення України і створення української держави. До цих течій належали боротьбисти (Г. Гринько, В. Еланський, О. Любченко); укапісти (М. Ткаченко, А. Річицький); самостійницька течія федералістів у КП(б)У (Г. Лапчинський); українські комуністи-самостійники (С. Мазлах, В. Шахрай, М. Скрипник).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Підвищення ролі репресивних органів у політичному житті країни.
2. Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 1920-х рр.
3. Утвердження радянського устрою в Україні в процесі утворення СРСР.

Практичне заняття 2.

Тема: Зміни в культурній сфері УСРР в добу непу. (2 год.)

1. Умови розгортання культуротворчого процесу в УСРР.
2. Внутрішні і зовнішні аспекти українського культуротворчого процесу.
3. Український культурний ренесанс 1920-х рр.

Джерела та література

Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. — Львів : Магнолія, 2010. — 573 с.
Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.

- Сфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Kemp-Witlch, A. (1978). «New Economic Policy in culture» and its Enemies. *Journal of Contemporary History*, 3, С. 449- 465.
- Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.
- Криворучко О.І. Микола Скрипник у дискусії навколо «теорії боротьби двох культур» // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 11. Вінниця, 2013. С. 22-25.
- Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-є видання. Київ, 2017. 584 с.
- Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
- Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
- Мельник А.І. Історія України. Київ, 2019. 88 с.
- Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010.– 595 с.
- Павлова О.Ю. Історія української культури: посібник. Київ, 2019. 368 с.
- Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ : Арій, 2016. 320 с.
- Рубльов, О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с.
- Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП(б) // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С.36-43.
- Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
- Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
- Sheila Fitzpatrick. «Soft» Line and Culture and Its Enemies Soviet Cultural Police, 1922-1927// *Slavic Review* – 1974. - №2, - p. 267-287.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

До запровадження НЕПу культуротворчий процес в Україні був послаблений тим що значна частина української інтелігенції не брала в ньому участі. Багато її представників після поразки у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. емігрували за кордон. Чимала кількість продовжувала чинити опір заходам нової влади. Частина в очах переможців була скомпрометована участю в революційній боротьбі й усунута від культурницької діяльності. Інша частина принципово відмовлялася співпрацювати з більшовиками.

Однак, тимчасова відмова більшовицького керівництва від воєнно-комуністичних методів управління державою призвела до появи нових тенденцій у партійній політиці в галузі культури. Це явище у західній історіографії отримало назву «політика непу в культурі», яка характеризувалася визнанням різних груп і течій, відмовою від дихотомії війни, визнанням проміжних сил («попутників»), державною підтримкою різних доктрин та стилів в художній творчості тощо.

У 1920-ті роки українська культура набула такого піднесення, яке правомірно було названо українським культурним ренесансом, національно-культурним відродженням. Причин тут багато. Це й інерція позитивних процесів у національно-культурному творенні часів української державності, й намагання національно свідомих сил в українському суспільстві, у самій КП(б)У, особливо «боротьбистів», попри всі труднощі використати можливості офіційно проголошеної більшовиками національно-культурної політики.

Певний час ця політика щодо української культури в цілому дійсно була толерантною. Центральне керівництво новоутвореного державного об'єднання – Радянського Союзу – намагалось запобігти можливим національним ускладненням, добитись підтримки своєї своєї політики з боку керівництва республік та підтримати в очах міжнародної громадськості репутацію СРСР як федерації рівноправних республік. За цих та інших обставин і був започаткований новий курс у національно-культурній політиці, що тривав близько 10 років і став найбільш плідним у розвитку української культури за весь період існування радянської влади.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. «Зміновіхівський рух» і «поворотництво».
2. Ідеологічні чинники розбудови української культури в 1920-х рр.

Практичне заняття 3.

Тема: «Теорія боротьби двох культур» в політичних дискусіях 1920-х рр. (2 год.)

1. Витоки «теорії боротьби двох культур».
2. Реанімація більшовиками ідей Струве та Люксембург.
3. Відродження російського великодержавного шовінізму в Україні та поза її межами.

Джерела та література

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.

Жаботинський В. Струве і українське питання // Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. Київ, 1991. 125 с.

Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.

Криворучко О.І. До витоків «теорії боротьби двох культур» // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2003. С. 102-104.

Криворучко О.І. Микола Хвильовий – речник Українського Відродження 1920-х років// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип.17. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2009. С.155-158.

Криворучко О.І. Микола Скрипник у дискусії навколо «теорії боротьби двох культур» // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 11. Вінниця, 2013. С. 22-25.

Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-з видання. Київ, 2017. 584 с.

Лебідь Д. Деякі питання партійного з'їзду // Комуніст. –1923 – 17 березня;

Лебідь Д. З. Доповідь на VIII Київській губернській партійній конференції // Комуніст.1923. 24 березня.

Лебідь Д. З. Начерки роздумів у зв'язку з питаннями українізації і виступом Шумського // Комуніст. 1923. 14 квітня.

Лебідь Д. З. Національне питання на Україні // Комуніст. 1923. 28 серпня.

Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III зїзді КПЗУ // Скрипник М. Статті і промови: В двох томах Т.2. Харків, 1931. С.104-128.

Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП/б // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С.36-43.

Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1928. 71 с.

- Хвильовий М. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.2. С. 444-515.
- Сталін Й.В. Товаришу Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й.В. Твори. Т.8. Москва, 1948. С. 158-159.
- Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
- Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. С. 576-622.;
- Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. 1927. №2. С. 11- 26.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

«Теорія боротьби двох культур» виникла в Україні на початку 1920-х років як протидія прихильників російського великодержавного шовінізму українському державотворчому процесу, що активізувався за умов проголошення політики українізації. Її автором був тогочасний другий секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, який «обґрунтував» неповноцінність, нижчість української культури як культури сільської, патріархальної у порівнянні з російською передовою, з якою Лебідь ототожнював всю міську культуру.

Витоки цієї «теорії» слід шукати у висловлюваннях відомого російського «прогресиста» П. Струве, який у ряді своїх статей, надрукованих впродовж 1911-1912 рр., сформулював свої основні положення щодо української культури. Основою його поглядів було тверде переконання в «Вважаючи українців та білорусів не окремими народами, а «російськими племенами», він твердив, що « в Російській імперії існує лише одна єдина російська культура в тому розумінні, в якому ми можемо говорити про національну культуру».

Як своєчасно підмітив один із опонентів Струве, В. Жаботинський, саме питання «куди зарахувати малоросів та білорусів» (чи вони є частинами однієї російської нації, чи окремими народами) було стрижневим пунктом у державницькій і культурній концепції останнього. Якщо росіяни, українці та білоруси одне «руське плем'я», то представники російської нації серед населення імперії становили понад 65% - тоді можна було б твердити про національний характер культури Росії. А якщо українці та білоруси окремі народності, то панівна нація опинилася б у меншості (43%) стосовно решти населення країни, то мови не могло б бути про «національну державу» і «всеросійську культуру».

Подібні твердження Струве відбивали позицію консервативних промонархічних великодержавницьких кіл. Окрім того, живучість цих поглядів і їх подальший вплив на хід українського культуротворчого процесу зумовило те, що подібне нігілістичне ставлення до української культури укорінилося і серед значної частини російських соціал-демократів, зумовивши появу такого культурно-політичного явища в революційно-демократичному русі як люксембургіанство, початки якому поклала дискусія, що розгорнулася напередодні першої світової війни між Леніним та Р. Люксембург про право націй на самовизначення. Звинувачуючи вождя більшовиків у потуранні українському націоналізму, Люксембург безапеляційно заперечувала наявність будь яких засад для українського національно-визвольного руху, вважаючи його « звичайною вигадкою, забавкою буржуазних інтелігентів, без найменшого коріння в господарчих, політичних або духовних стосунках країни, без будь-яких історичних традицій, бо Україна ніколи не була нацією або державою, без будь-якої національної культури, крім реакційно-романтичних віршів».

Хоча у партійних резолюціях люксембургіанство було формально засуджено, однак чимало російських соціал-демократів продовжували поділяти погляди Р. Люксембург і керуватися ними у своїй практичній діяльності. Так на засадах люксембургіанства стояли керівники Київської організації РСДРП Г. П'ятаков, Є. Бош та інші, серед яких превалювала думка, що Україна « це вигадки націоналістів».

Встановлення в Україні влади більшовиків, що в національному питанні притримувалися централізаторської великодержавної лінії, супроводжувалося активізацією русифікаторських тенденцій в суспільному житті республіки. На підтвердження цієї думки можна навести висловлювання Г. Зінов'єва, який у своєму виступі на V Всеукраїнській конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. закликав «українських» комуністів: «Зробити так, щоб ніхто не міг запідозрити, що ми хочемо перешкодити селянинові говорити українською мовою. Через ряд років перемаже та мова, що має більші коріння, що життєвіша, культурніша». Зрозуміло, що під «культурнішою» мовою Зінов'єв розумів, звичайно, російську мову. Згодом Сталін у своїй доповіді XII з'їздові РКП(б) прямо вказував на те, що «Радянська влада. . . до останнього часу була владою руською». Ці імперські тенденції в культурному житті України виявилися у запровадженні відвертої «диктатури російської культури».

Отже бачимо, що у Лебедя було у кого черпати аргументи на користь своєї «теорії». Знадобиться чимало часу і зусиль, щоб добитися певних позитивних змін у свідомості партійних та радянських кадрів в Україні, аби декларована українська державність поступово почала набувати відносного наповнення (якого вона за роки радянської влади так і ніколи не досягла), а українська мова та культура отримали державний статус.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

Літературна дискусія 1925-1928 рр. і її наслідки.

М. Хвильовий та його теорія «азіатського ренесансу».

Д. Лебідь та його однодумці.

Практичне заняття 4.

Тема: «Націонал-ухильництво» 1920-х рр. (2 год.)

1. Вплив М. Хвильового на хід українського культуротворчого процесу.
2. «Подвійна бухгалтерія» Й. Сталіна.
3. Позиція М. Скрипника в національному питанні.

Джерела та література

Ведмідський О. Літературна дискусія 1925-1928. Харків: Плужанин. 1932. 205 с.

Вісич О.А. Політико-літературна матриця «хвильовізму»: Спроба реінтернації // Гуманітарні науки. 2007. №1. С. 63-68.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.

Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь. 1991. 344 с.

Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен. 1972. 343 с.

Коваленко І. Школа націоналістичного ухилу Скрипника // Життя і революція. 1933. №10. С. 10-18.

Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.

Криворучко О.І. До витоків «теорії боротьби двох культур» // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2003. С. 102-104.

Криворучко О.І. Микола Хвильовий – речник Українського Відродження 1920-х років// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип.17. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2009. С.155-158.

Криворучко О.І. Микола Скрипник у дискусії навколо «теорії боротьби двох культур» // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 11. Вінниця, 2013. С. 22-25.

Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III з'їзді КПЗУ // Скрипник М. Статті і промови: В двох томах Т.2. Харків, 1931. С.104-128.

Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП(б) // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С.36-43.

Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1928. 71 с.

Хвильовий М. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.2. С. 444-515.

Сталін Й.В. Товаришу Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й.В. Твори. Т.8. Москва, 1948. С. 158-159.

Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. С. 576-622.

Хвиля А. На боротьбу з націоналізмом на новому фронті // За марксистко-ленінську критику. 1933. №7. С. 3-26.

Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. 1927. №2. С. 11- 26.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

В радянській історіографії, працях зарубіжної україністики та сучасних історичних і літературних розробках можна знайти різні оцінки поглядів М. Хвильового: від українського марксиста, що часом втрачав правильний орієнтир, до націоналіста і провідника українського фашизму. «Хвильовізм» як культурна та політична течія, виник під час літературної дискусії 1925-1928 рр. В ході дискусії обговорювані питання, які мали специфічно літературний характер (літературні стилі, школи і т.д.) доповнювалися питаннями політичними (роль і місце різних суспільних груп в українському культурному будівництві, «теорія боротьби двох культур», теорія «відродження нації» та інші). Все частіше погляди Хвильового розходились із існуючою офіційною позицією. Особливо це виявилось у його ставленні до «теорії боротьби двох культур».

У низці своїх праць письменник виокремлював дві основні сили, які, на його думку, вели боротьбу на культурному терені в умовах непу: це культура «столипінського отруба» та культура міського непмана. При чому, з цих двох небезпечнішою Хвильовий вважав першу. Загроза примітивізації української культури шляхом проникнення до неї сільської «просвітянщини», «яка, з «гітарою під полою»...потягла по городу стрічки та лантухи з віршами», змушувала митця бити на сполох та закликати «з 10 вовчих ям 8 рити на бік глитайського степу».

Однак, викриваючи у своїх памфлетах загрозу культури «столипінського отруба» - «гопаківсько-шароварської просвіти, що, намацавши несподівані для себе можливості (прискорену українізацію) робиться червоною і йде «селозувати» (певніш профанувати) міську пролетарську культуру», М. Хвильовий її чітко протиставляв тому «чорноземові митцю, до якого Тичина «посилав свої нерви». Письменник неодноразово акцентував увагу на думці, що «треба бути обмеженою людиною, щоб скося поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський отруб».

Силою, здатною протидіяти негативним впливам на процес творення української культури М. Хвильовий бачив передову інтелігенцію міста. На відміну від тих, хто вважав пролетаріат головною силою в культурному процесі, М. Хвильовий твердив: «Робітничка класа на Україні була до цього часу настільки відірвана від української культури, що на сьогодні вона не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж таки культури». Звідси і його теза про «олімпійство» в літературі, боротьба проти примітивізму, масовості, намагання будувати в Україні «повновартісну кількопверхову культуру».

Погляди М. Хвильового та О. Шумського були проголошені ухилами. Головним ворогом для соціалістичного будівництва було проголошено «буржуазний націоналізм». Закінчився час дискусій. Їм на зміну йшли показові процеси.

М. Скрипник підходив до вирішення питань культурного будівництва із чітких класових позицій: «ми гадаємо, що є лише два шляхи будування національної культури: пролетарський і буржуазний». Пріоритет класових інтересів перед національними – це і є той фундамент, на якому будується скрипникові положення про культуру. Воно ґрунтувалось перш за все на його глибокій вірі у світову революцію, від якої він не відмовився до кінця свого життя.

М. Скрипник виступив проти Д. Лебеда, бо той вважав пролетарською тільки міську культуру. Він засудив М. Хвильового за те, що той національні інтереси ставив над класовими, в той час, як для М. Скрипника «національне відродження не може бути самоціллю ніколи». Звідси його гасло: «Не боротьба двох культур, а боротьба на два фронти».

М. Скрипник с своїй промові на XII з'їзді РКП/б відкрито звинуватив Й. Сталіна у «подвійній бухгалтерії» - намаганні здійснення рішучої боротьби з великодержавницьким шовінізмом «компенсувати зауваженням протилежним, на шовінізм народностей недержавних. Викриваючи таємні наміри генсека, М. Скрипник наголошував: «А чи не дуже це висунуто у т. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів причиною того, що багато й багато з товаришів на практиці свою бездіяльність в справі національного питання будуть виправдовувати саме цим протиставленням?». Як засвідчив подальший перебіг подій – ці побоювання М. Скрипника в повній мірі справдилися.

М. Скрипник твердив: «В будівнанні національної культури можна підходити з двох боків: з пролетарського або дрібнобуржуазного, в залежності від того, чи підтримати національну культуру, як пролетарську, чи підтримати її, хоча б вона була пролетарською». Сам він, вважаючи, що «лише пролетарськими шляхами може йти збудування української культури», твердо був переконаний, що «лише в своїх українських формах може розвинути культура на Україні».

І. Кошелівець так характеризує позицію М. Скрипника: «Скрипникова лінія була десь посередині; ніби нещадно безкомпромісний у своїх висловлюваннях, він пропонував компроміс: українська культура мусить на Україні вийти переможцем, але не шляхом ворожого протиставлення «російській» .

Розвиток української культури М. Скрипник розглядав як запоруку зміцнення в республіці союзу робітничого класу і селянства. Підтримка тільки міської культури, на його думку, переважно російської за характером, могла відштовхнути селянина від робітника. Тому для М. Скрипника було очевидними, що «український селянин має піти за донбасівським пролетарем..., а донбасівський пролетар повинен стати на бік українського селянина в національній справі».Звідси він робить такий висновок: шлях боротьби двох культур має бути замінений на «шлях братерства і стремління до однієї мети» .

Варто наголосити, що необхідною умовою зближення культур міста і села М.Скрипник вважав українізацію міста. Саме через українізацію міста, а не через русифікацію села (як пропонував Д. Лебідь) лежав скрипників шлях вирішення проблеми їх культурної особистості.

Ці та інші погляди М. Скрипника щодо шляхів і цілей проведення національно-культурної політики в УСРР у період ідеологічної дискредитації Наркома освіти і особливо після його самогубства, стали підставою у звинуваченні його в «змиканні з українською національною контрреволюцією», у «помилках» та «перегінах», а відтак – і в «шкідницькій діяльності як націонал-ухильника».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

Роль Л. Кагановича у гальмуванні «природної» українізації.

«Шумськізм».

М. Хвильовий про загрозу для українського культурного поступу «столипінського отруба» та «гопаківсько-шароварської просвіти».

Соціально-економічні відносини в національних районах: спільне, відмінне.

Практичне заняття 5.

Тема: Реалізація політики «українізації» в УСРР. (2 год.)

1. Причини запровадження більшовиками політики «коренізації».
2. Українізація як засіб етнонаціональної мобілізації.
3. Згорання радянською владою політики «українізації».

Джерела та література

Глинський А.Б. Національні меншини на Україні. – Харків: Центрвидав, 1931. 77 с.

Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. 1990. №8. С. 55-64.

Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. Ін.-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. 176 с.

Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.

Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.

Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999. 156 с.

Мельник А.І. Історія України. Київ, 2019. 88 с.

Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010.– 595 с.

Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. (основні напрями, наслідки, недоліки та особливості). Кам'янець-Подільський : Абетка, 2003. 68 с.

Павлова О.Ю. Історія української культури: посібник. Київ, 2019. 368 с.

Подкур, Р., Васильєв, В., Кравченко, П., & Петренко В. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940. Збірник документів та матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 528 с.

Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ століття). Київ : Арій, 2016. 320 с.

Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. (1991). Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 96 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Значна частина українського суспільства вимагала від більшовицької влади послаблення диктатури. Це й викликало потребу у дуже зваженій кадровій і національній політиці. Прийнято рішення перейти до нового політичного курсу – «коренізації», яку було проголошено у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б). Вона передбачала залучення корінного населення радянських республік і автономій до місцевого керівництва та надання підтримки національним мовам. Хоча справжньою метою коренізації було укорінити більшовицький режим, відвернути їх населення від національної боротьби й зробити його лояльним до нової влади.

Українізація була неоднозначним і доволі специфічним явищем. Справді, з одного боку, вона послужила сприятливим ґрунтом для національного відродження, певною мірою сприяла розв'язанню національного питання. А з іншого – верхівка КП(б)У завжди

виступала проти українізації. В уряді українці ніколи не мали кількісної переваги: всього 20% від 80% загальної кількості населення республіки.

«Українське», насамперед, асоціювалось у влади із націоналізмом і контрреволюцією. Фактично головна мета українізації – виховати з місцевого населення «свою», комуністичну, слухняну політичну еліту.

Звичайно, політика українізації дала свої плоди. Вже станом на 1927 рік 70% урядових справ велося українською мовою. У державних установах кількість українців збільшилася на 20%. На початок 30-х 90% всіх газет видавалися українською. Масово серед простого населення ліквідувалася неписьменність. Навчання в школах лікнепу проводилося українською, російською, польською та єврейською мовами.

Українізацію на Поділлі радянська влада сприйняла насторожено, навіть вороже з огляду на кілька причин: 1) Поділля завжди палко підтримувало українську державність; 2) пограниччя з Польщею та Румунією, особливо тривожив кордон з Річчю Посполитою; 3) протягом 1921-22 рр. в Подільській губернії не стихав антирадянський повстанський рух. На Поділлі вже з серпня 1923 р. почала діяти губернська та окружні комісії з українізації. Одним із керівників Кам'янецької окружної комісії з українізації був уродженець Поділля, колишній голова Поділля губернського товариства «Просвіта» – Євген Кондрацький. А до складу Вінницької комісії ввійшов Валентин Отамановський – український історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч, засновник Вінницького Кабінету виучування Поділля.

Ступінь українізації шкільних закладів у Подільській губернії станом на 1924 р. становив вже понад 90%. За цим показником Подільська губернія поряд із Полтавською займала перше місце в УСРР.

На кінець 20-х рр. значна частина подільської інтелігенції розчарувалася у радянській політиці «українізації» та критикувала її поверхневий ідеологізований характер.

Саме в поліетнічному регіоні, яким було Поділля, під час українізації багато приділяли увагу питанню нацменшин, а саме: зміцнити довіру широких верств національних меншин до більшовиків, підкорити та схилити їх до комуністичної ідеології. Найчисельнішими нацменшинами у цей час в краї були євреї та поляки.

Так, зокрема у Вінницькій області, де за переписом 1926 р. проживало майже 193 тис. поляків, відкривалися навчальні заклади з польською мовою викладання. За роки українізації їх збільшилося вдвічі. Працювали польські робітничі клуби, польською мовою видавалися райгазети.

Але діяльність національних освітніх закладів завжди знаходилась під пильним контролем органу національної безпеки - Державного політичного управління

Для задоволення єврейського населення губернії було зроблено також чимало: єврейські куточки й гуртки при сільбудах і хатах-читальнях, клуби кустарів-одинаків тощо.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Причини зміни курсу більшовиків у національній політиці.
2. Суть і джерела українізації.
3. Українізація суспільно-політичного життя.
4. Речники українізації та їх життєві долі.

Практичне заняття 6.

Тема: *Особливості соціально-культурного розвитку національних меншин в УСРР в 1920-х рр. (2 год.)*

1. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в УСРР.
2. Взаємини радянської влади з нацменшинами.

3. Культурно-освітній рівень розвитку етнонаціональних груп.

Джерела та література

- Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.
- Гонтар О. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. Слово і час. 1991. №5. С.77-82.
- Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
- Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) (1932 – 1938). Український історичний журнал. 2000. №4. С. 37–47.
- Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ. 2000. 203 с.
- Николишен С. Культурна політика большевиків і український культурний процес (публіцистичні рефлексії). Б.м. 1939. 103 с.
- Касьянов, Г.В., Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-з видання. Київ, 2017. 584 с.
- Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
- Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
- Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999. 156 с.
- Мельник А.І. Історія України. Київ, 2019. 88 с.
- Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010.– 595 с.
- Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні. Харків: Держвидав. 1927. 245 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Політика коренізації в Радянській Україні здійснювалася двома основними шляхами: українізацією та заходами щодо національних меншин.

Ще у травні 1921 р. президія ВУЦВК затвердила указ, згідно якого при НКВС УСРР було створено відділ нацменшин. У 1924 р. при ВУЦВК була утворена Центральна комісія з справ національних меншостей, до функцій якої, зокрема. Входило розробка, погодження і проведення через через законодавчі органи законопроектів, що стосувалися національної політики в УСРР. Окрім того, уповноважені члени Комісії брали участь (з правом дорадчого голосу) в засіданнях всіх центральних установ при обговоренні питань, що стосувалися прав нацменшин. Місцевими органами Центральної комісії були бюро (секції) нацменшин при губернських окружних виконкомах.

Впровадження практичних заходів відносно національних груп передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка торкнулась обстежень місць компактного проживання національних меншин. Це дало фактичний матеріал щодо характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану обстеженого населення для розробки програми національно-державного будівництва серед етнічних груп, що населяли Україну.

Будучи за своєю суттю пропагандистсько-агітаційною більшовицька національна політика в 1920-х рр. передовсім була спрямована на перевиховання національних меншин на засадах комуністичної ідеології, їх як можна швидшої радянізації шляхом

примушення їх до відмови від своїх національних традицій, укладу життя та способу господарювання.

Хоча у умовах проведення політики коренізація національні меншини отримали певні права: формувати адміністративно-територіальні одиниці, розширення сітки культурно-освітніх установ, розвиток освіти, мистецтва, друкування літератури та періодичних видань національними мовами, та ці процеси тривали недовго. Наприкінці 1920-х рр. в умовах формування командно-адміністративної системи більшовицьке керівництво починає ототожнювати національно-культурне відродження як зростання націоналістичних тенденцій.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Стратегія і тактика більшовиків щодо етнічних груп у ході проведення національної політики.
2. Мотиви, «перспективи» та наслідки запровадження політики коренізації стосовно національних меншин України в 20 – 30-х роках ХХ століття.

Практичне заняття 7.

Тема: Соціально-демографічні зміни в українському суспільстві в 1920-х рр. (2 год.)

1. Вплив системи державного терору на соціокультурні процеси в УСРР.
2. Зміни соціокультурного і духовного хронотипу українського селянства.
3. Соціодемографічні процеси в містах України.

Джерела та література

- Бердяев Н.И. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва: Наука, 1990. 222 с.
- Грушевський М.С. На порозі Нової України. Київ: Наукова думка, 1991. 128 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.
- Жаботинський В. На хибному шляху / В. Жаботинський. // Вибрані статті з національного питання. Київ: Республіканська асоціація українознавців, 1991.
- Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Криворучко О.І. Сільська та міська культури в УСРР 1920-х рр.: колізія індивідуального та колективного // III Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякденність: візії та смисли» / Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства. Вінниця: ФОП Корзун Д., 2017 р. С. 193 – 198.
- Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-з видання. Київ, 2017. 584 с.
- Кульчицький О. Українська душа. Київ: МП «Фенікс», 1992.
- Лозицький В.С. Українська політична еміграція 1919-1945: документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 928 с.
- Павлова О.Ю. Історія української культури: посібник. Київ, 2019. 368 с.
- Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ: МП «Фенікс», 1992.
- Ярмусь С.О. Духовність українського народу. Короткий орієнтаційний нарис. Вінніпег: Тов.-во «Волинь», 1983. 227 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Процес становлення та розвитку української культури як державної культури українського народу був започаткований Українською революцією 1917-1921 рр. Воєнна поразка УНР не могла спинити могутнього процесу відродження нації. В умовах непу, особливо в ході проведення політики «українізації», відбувається подальший розвиток українського культуротворчого процесу, важлива роль в якому відводилася діяльності культурно-просвітницьких закладів. Однак, в результаті дій радянської влади, спрямованих на реорганізацію, уніфікацію культурно-просвітницьких установ, витіснення з них старої інтелігенції, запровадження радянської та заідеологізованості освітніх, культурних, наукових і громадських закладів, здійснювалося їх підпорядкування партійно-державному керівництву, з метою перетворення в агітаційно-пропагандистські центри утвердження більшовицького режиму в Україні.

Процес становлення та розвитку національної культури є процесом взаємодії, синтезу всіх культурних типів даного суспільства як у діахронному розтині (синтез минулих з новітніми), так і в синхронному (взаємини різних соціальних груп, станів, співпраця мистецьких течій і напрямів, синтез регіонального з національним і національного із загальнолюдським). Важлива роль у цьому культуротворчому процесі належить взаєминам села та міста – сільської та міської культур, кожна з яких класифікується як специфічний культурний тип, якому притаманні етнічні, психологічні, соціополітичні, соціокультурні, побутові, етичні та інші особливості.

При чому варто відзначити, що на відміну від сільської культури, яка певною мірою являла собою цілісну категорію, культура українського міста 1920-х рр. була представлена, так би мовити, конгломератом культурних типів, які різнилися між собою в класовому, етнічному та інших відношеннях.

Культурі українського села з його кілька тисячолітньою хліборобською традицією був притаманний передовсім індивідуалізм, якому відповідала «індивідуальна форма цілепокладання і особиста відповідальність за наслідки цілереалізації». Саме ця особливість українського села дала підставу О. Кульчицькому серед факторів, які впливали на формування національної психіки українців («геопсихічних», «історичних», «культурно-морфічних», «глибинно-психічних») виділити «соціопсихічний аспект» (соціальна структура української суспільності з перевагою селянства). Більше того, як зазначав учений, саме «селянська структура» української нації (на відміну від «селянської структури» тих же росіян, в свідомості яких домінує колективістська психологія) відіграла визначальну роль у становленні індивідуалістської психіки українців.

На відміну від села місту більш характерна колективна форма співжиття його мешканців. Це впливає із самої історії виникнення міст, превалювання колективістських форм у способах виробництва, які в різні історичні періоди відігравали визначальну роль в економіці міст (цехове, мануфактурне, фабричне), інших особливостей способу життя міського населення.

З приходом до влади більшовиків (з їх комуною, централізмом, формою правління, яку вони самі назвали «диктатурою») тенденція до колективізму значно посилилася і стала однією із особливостей міського життя, що наклало специфічний відбиток і на характер міської культури початку радянської доби. Слід зазначити, що орієнтація на колективізм часто-густо набувала гіпертрофованого характеру, що здебільшого було результатом діяльності Пролеткульту. В основі цієї гіпертрофії уніфікаторського колективізму містилися уявлення про месіанську роль пролетаріату, якому приписувалася особлива, відмінна від будь-якої іншої соціальної групи, природа, для якої нібито характерна особлива пролетарська психологія та пролетарська естетика. На противагу індивідуальному пропагується колективне, маси проголошуються єдиним рушієм прогресу, відводячи особистості роль гвинтика в складному механізмі суспільних перетворень; інтереси класу, а не індивіда займають домінантне становище в політиці нового режиму.

Через комуну, а пізніше колективізацію, було завдано відчутного удару духовності українського селянина, якому була притаманна особлива філософія землі. Як правильно відзначав С. Ярмусь, з індустріалізацією землі «український селянин був позбавлений свого священного відношення до святої землі і став для неї рівнодушним пролетарем». В культурі села проявляється тенденція до роз'єднання людини і природи, протиставлення їх, що вело до підміни в ній емоційного начала голим раціоналізмом.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Формування «нової людини» як засіб одержавлення селянського соціуму.
2. Вплив системи державного терору на соціокультурні процеси в УСРР.

Практичне заняття 8.

Тема: Інтелігенція УСРР в добу непу. (2 год.)

1. Інтелігенція в умовах становлення політичного тоталітаризму в Україні.
2. Соціально-політична характеристика інтелігенції.
3. Умови життя та діяльності.
4. Внесок інтелігенції у процес творення українського культурного простору.

Джерела та література

Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.

Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.

Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.

Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30 –х років: соціальний портрет та історична доля. – Київ: Глобус, Вік, Едмонтон: Канад. Ін.-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. 176 с.

Коляструк О. А. Реалії повсякдення науковоосвітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець – Подільський: Оіном, 2009. – Т. 9. – С. 265 – 275.

Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О.А. Коляструк. - Харків : Раритети України, 2010.– 386 с.

Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.

Кузьмінець Н.П. Літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV/ Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред.. проф.. П.С. Григорчука.- Вінниця, 2008. - С. 379-373.

Стадник О.О. Інтелігенція Поділля в роки непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. р. . р. с. П.С. Григорчука/ - Вінниця, 2004. – С. 268-271.

Семенко Л.І., Логінов О.В. Вінницький театр у свічаді історії (1910- 1944) / Л.І. Семенко, О.В. Логінов. – Київ: ЦентрДЗК, 2019. – 536 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Інтелігенція є не лише носієм історичного та культурного досвіду суспільства - вона являє собою силу, яка відіграє ключову роль у творенні культурних здобутків народу, визначенні його національної ідентичності.

В сучасній українській та зарубіжній історіографії існують кілька підходів щодо визначення сутності інтелігенції. Перший – соціально-етичний (культурологічний), започаткований працями М. Бердяєва та С. Булгакова, який характеризує інтелігенцію як «надсуспільну, позасоціальну групу, як носія певного типу цінностей – духовних, моральних, ідейно-політичних». Другий - соціологічний (соціально-професійний), який визначає інтелігенцію окрему соціальну групу, що займається професійною розумовою діяльністю.

Матеріальне становище представників інтелігенції в УСРР (за виключенням партійно-радянської номенклатури) було складним. На це впливали не лише об'єктивні фактори: соціально-економічна криза, викликана наслідками проведення політики «воєнного комунізму», руйнування єдиної господарської системи, відсутність іноземних інвестицій тощо. Важливим було негативне сприйняття новою владою інтелігенції як ворожої сили (наслідок протидії представників інтелігентської верстви встановленню більшовицького режиму в ході Національно-визвольної революції 1917-1921 рр., підтримка дій Тимчасового уряду, участь у білому русі). Та й той чинник, що інтелігенція в імперський період займала певною мірою привілейоване становище в суспільстві не сприяло прихильному ставленню до неї представників влади, що асоціювала себе із трудящими, а отже колись знедоленою верствою.

У 1920-ті рр. за притаманних більшовикам авторитарним тенденціям, намаганням встановити ідеологічний вплив і контроль над усіма сферами суспільного життя та на суспільство все ж певною мірою залишався вузький простір для творчого пошуку.

Відбувається залучення української інтелігенції до наукової праці, літератури, учительства тощо. Це дало поштовх до активізації всього культурного життя: виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове кіномистецтво. Інтелігенція Поділля брала активну участь у розбудові культурного життя країн, розвитку культури творчих процесів в УСРР.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Вплив Визвольних змагань 1917-1921 рр. на соціокультурні процеси в УСРР.
2. Відносини радянської влади і представників «старої» інтелігенції.
3. Формування кадрів «нової» інтелігенції.

Практичне заняття 9.

Тема: Радянська влада та церковно-релігійне життя українців у 1920-х рр. (2 год.)

1. Більшовики і Православні Церкви:
  - розкол Російської православної церкви і «обновленський» рух в Україні;
  - утворення УАПЦ та її розкол;
  - відновлення РПЦ та її політична переорієнтація.
2. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви.
3. Українські Християнські Церкви та українське суспільство.

Джерела та література

Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.

Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.

- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Крапюк П.М., Шкрібляк М.В. Історія релігієзнавства в Україні. Київ, 2019. 160 с.
- Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
- Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
- Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси) / В.А. Нестеренко. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. – 104 с.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

- Урядова політика радянської влади в Україні була зумовлена такими чинниками:
- в роки громадянської війни православна церква підтримувала контрреволюційні сили, її служителі брали участь у військових діях на боці Білої гвардії, отже, були ворожим до радянської влади елементом;
  - керівники радянської влади, будуючи комуністичну державу, заперечували функціонування церкви і релігії як таких, що несумісні з ідеологічними переконаннями та моральними принципами радянської людини;
  - до церкви та священнослужителів зверталися за допомогою і підтримкою скривджені і несправедливо покарані радянською владою.

Православна церква в Україні була єдиною легальною організацією, діяльність якої не вписувалася в межі ідеології більшовиків. У 1920-ті рр. посилювався тиск держави на православну церкву. Більшовики скористалися голодом 1921—1923 рр. як приводом для посилення репресій проти духовенства. Розгорнулася широка кампанія вилучення із храмів і культових споруд коштовностей для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство в більшості випадків погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передати державі культові предмети, твори мистецтва, що були потрібні безпосередньо для Богослужіння. Державні органи ігнорували настрої служителів церкви і мирян, чим спровокували конфлікти між духовенством і чиновниками, що здійснювали конфіскації в храмах. Конфлікти супроводжувалися арештами й часто розстрілами священників і віруючих.

У січні 1928 р. було введено в дію Адміністративний кодекс УРСР, який серед інших містив розділ «Правила про культу». З його прийняттям декрет уряду про свободу совісті втратив силу. На межі 1920—1930-х рр. за умов різкої зміни політичної атмосфери в країні ставлення до релігії та церкви з боку влади стало нетерпимим. Тисячі церков в Україні були зачинені, священники репресовані, У 1929 р. органи Головного політичного управління звинуватили в антирадянській діяльності Українську автокефальну Православну церкву (УАПЦ). Керівництво УАПЦ було заарештовано, а церкву змусили заявити про саморозпуск.

Ворожу руку костьолу вбачали чи не в усіх небажаних і невігідних владі діях незадоволених селян. У лютому 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про роботу серед польського населення республіки, відзначило величезний вплив на нього католицького духовенства, який, на думку більшовиків, «носить яскраво виражений політичний характер». Католицька церква однозначно була віднесена до класових противників, експлуататорських елементів. У постанові політбюро було передбачено гранично жорсткі заходи боротьби з католицизмом. Зокрема:» ДПУ мусить посилити роботу всередині католицьких релігійних організацій по їх розкладу; посилити репресії по відношенню до явно контрреволюційних виступів ксьондзів; Політбюро розробити детальні вказівки з питань про релігійні гуртки, а також конкретні заходи щодо посилення боротьби з впливом духовенства і релігії серед польського населення».

Антикатолицька боротьба в країні посилилася ще й тому, що папа римський Пій XI у цей час звернувся до всіх віруючих світу із закликом молитися за переслідуваних християн у Радянському Союзі.

Боротьбу з католицькою церквою було поставлено у цент уваги польських національних шкіл України. Цій меті був підпорядкований не тільки зміст навчального матеріалу, а й позакласна й організаційна робота. Архівні матеріали інспекторської перевірки польських шкіл свідчать, що інспекторів меншою мірою цікавило навчання учнів, робота вчителів, матеріальний стан шкіл та їх потреби. Це була справжня «політична інспекція» для вияву ступеня впливу костьолу на дітей та їх батьків, поширення релігійних гуртків, вивчення політичних настроїв місцевих поляків. З цією метою використовували нові методи – анонімне анкетування учнів 3-4 класів, де поряд із запитанням про ставлення до молитви, сповіді, відвідування костелу, стояли й підступні запитання, розраховані на дитячу наївність і довіру. Зокрема, в анкетах запитували, звідки батьки беруть релігійну літературу тощо.

Особливо активно діяла на антирелігійному фронті «Спілка войовничих безвірників». З 1929 р. В її рамках організували польську секцію, яка активно діяла на Поділлі. Найчастіше «безвірники» були ініціаторами закриття або знищення культових споруд і речей по селах і містах.

Загалом кількість католицького населення не тільки не зменшилась, а поступово зростала. Активний наступ радянської влади у кінці 1920-х рр. не зміг змінити ситуації. Католики, позбавлені святинь і ксьондзів, молилися вдома, а в католицькі релігійні свята не виходили на роботу. Католицька традиція жила серед віруючих людей протягом усього радянського періоду.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. Церква та релігія в повсякденному житті громадян УСРР.
2. Основні релігійні течії в УСРР.

Практичне заняття 10.

Тема: Репресії проти духовенства, обмеження його політичних і економічних прав.(2 год.)

1. Обмеження політичних прав служителів культу.
2. Кампанії з вилучення церковного майна. Націоналізація православних культових споруд.
3. Радянські органи антирелігійної пропаганди та їх діяльність.
4. Витіснення церковно-релігійної і впровадження радянської святковості та обрядовості.

Джерела та література

- Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.
- Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
- Крапюк П.М., Шкрібляк М.В. Історія релігієзнавства в Україні. Київ, 2019. 160 с.
- Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
- Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЗАНЯТТЯ:

Одним із основних завдань і напрямів реалізації більшовицької ідеології було знищення духовності та моральних принципів. Розроблена Леніним антирелігійна доктрина була спрямована проти християнства, а особливо – православної церкви. Одна з головних причин цього полягала в тому, що православ'я рішуче не сприймало політику насилля й терору в суспільних відносинах, як і інші прояви зла стосовно людей, влади та держави. Антирелігійна пропаганда була возведена в ранг більшовицької державної політики.

Законодавчі акти радянської влади практично виключали духовництво й церковні організації з громадсько-політичного життя. Релігійні громади могли діяти тільки після того, як місцевими органами радянської влади їх буде зареєстровано і затверджено статут.

Крім загальних антирелігійних заходів, радянська влада обмежувала права самих священнослужителів – вони були позбавлені права голосу. Тривало також захоплення церковних будівель та церковних земель. Права віруючих фактично були зведені до мінімуму. Переважно більшість священників вигнали з помешкань, де вони проживали. Будинки передавали під сільбуду, хати-читальні тощо. Це викликало конфлікти у взаєминах селян. Більшовицькій владі вдалося послабити опір селян, не лише розколюючи їх за соціальною ознакою, а й поділивши їх на «релігійників» і «безвірників».

Апогей широкомасштабної антирелігійної пропаганди припав на 1929 р. – «рік великого перелому», впродовж якого по всій Україні було розгорнуто тотальну війну проти церкви, духовенства і віруючих, незалежно від їхньої конфесійної приналежності.

Нова влада, проголосивши нещадну і безкомпромісну боротьбу з «релігійними забобонами», свою власну ідеологію піднесла до рангу культу, з його виразною тенденцією до міфологізації суспільної свідомості через вимивання з неї раціонального та наростанням іраціональних моментів.

Намаганням більшовиків надати ідеям марксизму-ленінізму характеру релігійної віри сприяла особливість формування системи світосприйняття мас, яку так охарактеризував у своїх «Тюремних зошитах» А.Грамші: «що стосується народних мас, світогляд яких змінюється з великими труднощами, і які, у всякому разі, ніколи не змінюють його на якийсь - небудь інший шляхом сприйняття останнього, так би мовити, в «чистій» формі: новий світогляд завжди утверджується лише у вигляді більш чи менш дивної та химерної комбінації старих і нових поглядів... маси як такі не можуть засвоювати філософію інакше, як віру».

Добре усвідомлюючи важливу роль, яку звичаї, традиції та обряди відіграють у житті суспільства, забезпечуючи дію механізму культурної спадкоємності, без якого неможливий його розвиток, більшовики прагнули створити нові революційні звичаї та традиції, запровадити так звану комуністичну обрядовість і використати її для своїх політичних цілей.

Для прискорення впровадження в суспільну свідомість нової системи політичних і культурних цінностей більшовики широко використовували звичні народним масам форми (різноманітні комуністичні весілля, хрестини, червоні похорони тощо).

На зміну біблійським заповідям насаджувалася перевернена класова мораль, яка часто-густо ґрунтувалася на „теоретичних” засадах, що являли собою безглуздий набір ідеологізованих штампів.

Значною мірою на стан духовності суспільства впливає існуючий тип державного устрою. Очевидним є те, що влада, яка у своїй діяльності керується демократичними принципами створює більш сприятливі умови для духовного поступу суспільства та розвитку творчих потенцій особистості, ніж тоталітарний режим. Антирелігійна діяльність більшовицької влади мала прояв у різних формах: від антирелігійної пропаганди, розрахованої на широкі маси віруючих, до таємних операцій ДПУ, спрямованих на розкол небажаних владі релігійних течій до усунення непокірних ієрархів.

Всупереч декрету про відокремлення церкви від держави силові методи завжди були найпоширенішим аргументом більшовицької влади в її антирелігійній діяльності: церковні служителі були позбавлені багатьох громадських прав і зазнавали постійного переслідування, церкви закривалися чи переобладнувалися для господарських та інших потреб.

Більшовицька антирелігійна кампанія, спотворюючи ту картину світу, яка відображала світогляд християнина, специфіку його сприйняття дійсності, природного і соціального оточення, вихолощувала духовність його культури, нівелювала її гуманістичні основи. Негативні наслідки такої діяльності ми відчуваємо і донині. Однак, ті позитивні зміни, які відбуваються впродовж останніх років у пострадянському суспільстві вселяють упевненість в тому, що воно духовно очищується, повертається у світове співтовариство як спільність людей, що сповідують істинні моральні ідеали і принципи.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ (на основі роботи із першоджерелами):

1. «Союз безвірників України».
2. Витіснення духовенства із сфери народної освіти.
3. Розробка радянської обрядовості в 1920-х рр.

Методичне забезпечення

1. Алексєєв Ю.М. Історія України : навч. посіб. / Ю.М. Алексєєв, А.Г. Вертегел, В.М. Даниленко. – Київ : Каравела, 2004. – 256 с
2. Багацький В.В. Історія України: підручник / В.В. Багацький. – Київ : Алерта, 2010. – 388 с.
3. Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.
4. Білоцерківський В.Я. Історія України : навч. посіб. – 3-є вид., випр. і доп. / В. Білоцерківський. – Київ : ЦУЛ, 2007. – 536 с.
5. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид., доп. – Київ : Академвидав, 2006. – 688 с. – (Альма-матер).
6. Верстюк В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. / Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. – Київ, 1995.
7. Історія України / за ред. В. Смолія. – 3-тє вид., доп. й перероб. – Київ : Альтернативи, 2002. – 471 с.
8. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-тє. – Львів : Світ, 2003. – 520 с.
9. Історія України : посібник / за ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка. – Київ : Видавн. центр «Академія», 2002 – 480 с. – (Альма-матер).
10. Історія України : хрестоматія : у 2 ч. : навч. посіб. – Київ, 2004.
11. Історія України ХХ — початку ХХІ століття : [навч. посіб.] / за заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2004.
12. Кормич Л. І. Історія України /Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Харків: Алеута, 2004. – 407 с.
13. Король В. Історія України : навч. посіб. / В. Король. – 2-ге вид., доп. – Київ : В.Ц.: «Академія», 2008. – 496 с. (Альма-матер)
14. Лазарович М. В. Історія України / М. В. Лазарович. – Київ : Знання, 2008. – 683 с.
15. Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
16. Магочій Павло-Роберт. Історія України / Павло-Роберт Магочій. – Київ : Критика, 2007.– 640 с.
17. Мельник А.І. Історія України : навч. посіб. для студ. вузів / А.І. Мельник. – Київ : ЦУЛ, 2008. – 288 с.

18. Михальчук П.А. Термінологічний і хронологічний довідник з історії України / Михальчук П.А. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 192 с.
19. Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 595 с.
20. Новітня історія України ХХ століття (1900-2000). – Київ, 2000.
21. Попович М. Нарис історії культури України : навч. посіб. / М. Попович. – Київ, 2001.
22. Савченко Н. М. Історія України. Модульний курс / Н. М. Савченко, М. К. Подольський. – Київ : ЦУЛ, 2006. – 544 с.
23. Світлична В.В. Історія України / В. Світлична. – Львів: Каравела, 2003. – 308 с.
24. Скрипник Н. О. Історія України / Н. О. Скрипник. – Київ : Каравела, 2004. – 582 с.
25. Терещенко Ю. Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави : [навч. посіб.] / Ю. Терещенко. – Київ, 2004. – 423 с.
26. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004.

Рекомендована література

Основна

1. Бакалець О.А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст.. навч. посіб. для студ. вузів / О.А. Бакалець. – Львів : Магнолія, 2010. – 573 с.
2. Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура. 3-з видання. Київ, 2017. 584 с.
3. Крапюк П.М., Шкрібляк М.В. Історія релігієзнавства в Україні. Київ, 2019. 160 с.
4. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності. Навчальний посібник. Київ, 2009. 216 с.
5. Литвин, В. М. Історія України : у 3 т., 4 кн. / В. Литвин ; НАН України, Ін-т історії України. – Київ : Наук. думка, 2014-2016.
6. Мельник А.І. Історія України. Київ, 2019. 88 с.
7. Мицик Ю.А. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 3-є вид. доп. і переробл. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. – 595 с.
8. Павлова О.Ю. Історія української культури: посібник. Київ, 2019. 368 с.
9. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ століття). Київ : Арій, 2016. 320 с.

Додаткова

1. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк – Париж – Торонто: українське слово, 1987. 551 с.
2. Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352с.
3. Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
4. Криворучко О.І. Український державотворчий процес та становлення національної культури в 1920-х рр. через призму політичних дискусій // Україна: минуле. Сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. Київ, 1999. С. 219-225.
5. Криворучко О.І. До витоків «теорії боротьби двох культур» // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2003. С. 102-104.
6. Криворучко О.І. Микола Хвильовий – речник Українського Відродження 1920-х років// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип.17. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2009. С.155-158.
7. Криворучко О.І. Микола Скрипник у дискусії навколо «теорії боротьби двох культур» // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 11. Вінниця, 2013. С. 22-25.

8. Криворучко О.І. Сільська та міська культури в УСРР 1920-х рр.: колізія індивідуального та колективного // III Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякденність: візії та смисли» / Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства. Вінниця: ФОП Корзун Д., 2017 р. С. 193 – 198.
9. Лебідь Д. Деякі питання партійного з'їзду // Комуніст. –1923 – 17 березня; 10. Лебідь Д. З. Доповідь на VIII Київській губернській партійній конференції // Комуніст.1923. 24 березня.
11. Лебідь Д. З. Начерки роздумів у зв'язку з питаннями українізації і виступом Шумського // Комуніст. 1923. 14 квітня.
12. Лебідь Д. З. Національне питання на Україні // Комуніст. 1923. 28 серпня.
13. Лозицький В.С. Українська політична еміграція 1919-1945: документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Парламентське видавництво, 2008. 928 с.
14. Піскун, В.М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. Київ, Нью-Йорк : «МП Леся», 2006. 672 с.
15. Подкур, Р., Васильєв, В., Кравченко, П., & Петренко В. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940. Збірник документів та матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 528 с.
16. Рубльов, О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с.
17. Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III зїзді КПЗУ // Скрипник М. Статті і промови: В двох томах Т.2. Харків, 1931. С.104-128.
18. Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП/б // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С.36-43.
19. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1928. 71 с.
- Хвильовий М. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т.2. С. 444-515.
20. Сталін Й.В. Товаришу Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталін Й.В. Твори. Т.8. Москва, 1948. С. 158-159.
21. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; НАНУ, Ін-т історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ, 2013. – LXII, 810 с.
22. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
23. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. С. 576-622.;
24. Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. 1927. №2. С. 11- 26.

Інформаційні ресурси

1. Архівні установи України : портал архівних ресурсів України. – URL: <http://www.archives.gov.ua/Archives>
2. Інститут історії України НАН України : веб-портал. – URL: <http://resource.history.org.ua>
3. Мислене древо – українські інформаційні ресурси для науки та освіти. – URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Links/History.html>
4. Національна історична бібліотека України : веб-сайт. – 2009- . – URL: <http://www.dibu.kiev.ua/>

5. Український історичний журнал/ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 1957 - . – URL: <http://resource.history.org.ua>
6. «ЛікБез. Історичний фронт» : громадський просвітницький проект : веб-сайт. – URL: <http://likbez.org.ua/ua/>
7. Historians.in.ua [Історичний портал]. – URL: <http://www.historians.in.ua/>
8. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України : веб-сайт. – URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/>
9. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. "Реабілітовані історією", Нац. акад. наук України, Ін-т історії України Нац. акад. наук України, Служба безпеки України, Держ. ком. архівів України, Всеукр. спілка краєзнавців ; Інститут історії України. – Вип. 1- . – Київ, 1994- . – URL: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000003>
10. Краєзнавство : наук. журн. / Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців. – Вип. 1- . – Київ, 1927- . – URL: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000023>
11. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Вип. 1- . – Київ, 1993- . – URL: <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000016>